

Lacan και Vygotsky Η Λέξη, το Κενό και η Διαλογική Συνθήκη

Ο Lacan, αν και δομιστής –στην ύστερή του φάση– είναι το έμβλημα των μεταδομιστών, η αναφορά των μαρξιστών και η ελπίδα εκείνων που αναζητούν να αναμετρηθούν με την «τραυματική αλήθεια» και να απαλλαγούν από τα συμπτώματά της. Ο Vygotsky, αν και μαρξιστής, συγκρίνεται με τον Wittgenstein, υιοθετείται από το ρεύμα της αντι-ψυχολογίας –της μεταδομιστικής ψυχολογίας– και αποσπά μέσω των μεταφράσεων του έργου του το ενδιαφέρον και τον θαυμασμό πολλών διανοητών του δυτικού κόσμου που ασπάζονται διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις.

Όλα τα παραπάνω, αντιφατικά και παράδοξα καταρχάς, συνιστούν ερέθισμα για ενασχόληση με την αρχιτεκτονική των θεωρητικών τους θέσεων, ακόμη περισσότερο όταν αυτή πρόκειται να διευκρινίσει ζητήματα αρχιτεκτονικής θεωρίας που απορρέουν από έννοιες αυτών των συγκεκριμένων ψυχαναλυτικών και ψυχολογικών θεωριών.

Το εγχείρημα είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο αν πάρουμε υπόψη μας το γεγονός των πολλών και διαφοροποιημένων ερμηνειών εκείνων που μελέτησαν τόσο το έργο του Lacan όσο και εκείνο του Vygotsky. Για τον Lacan θα βασιστούμε στην κατά Zizek (2009) ανάλυση και ερμηνεία, καθώς και στις μελέτες του Σταυρακάκη (2008) και της Britton (2005), ενώ για τον Vygotsky οι αναφορές μας θα είναι πολυπολικές πράγμα που οφείλεται στην οικεία σχέση που αναπτύξαμε με το έργο του στο πλαίσιο μελετών που εκπονήσαμε στο παρελθόν. Ακόμη, σκόπιμο είναι να αναφέρουμε εξαιτίας ότι πρόθεσή μας είναι να εστιάσουμε σε εκείνες τις πτυχώσεις των θεωρητικών τους επινοήσεων που ρίχνουν τη σκιά τους στην κατασκευή των αντιλήψεων περί αρχιτεκτονικού χώρου.

* Η Κυριακή Τσουκαλά είναι καθηγήτρια στο ΑΠΘ.

Η Γλώσσα ανοικεί στη σκέψη και στο ασυνείδητο

Ο Lacan και ο Vygotsky «φαίνεται» να συγκλίνουν για τον ρόλο της γλώσσας στην κατασκευή των βαθύτερων εσωτερικών λειτουργιών της ανθρώπινης ύπαρξης.

Το ασυνείδητο, τόπος απόθησης μιας «τραυματικής αλήθειας», ενοχλεί μέσω των ονείρων ή άλλων συμπτωμάτων την κατά τα άλλα «τακτοποιημένη» καθημερινότητά μας. Όπως σχολιάζει και ο Žižek «το φροϊδικό ό ασυνείδητο προκάλεσε σκάνδαλο όχι εξαιτίας του ισχυρισμού ότι ο ορθολογικός εαυτός υπόκειται στο πολύ ευρύτερο φάσμα των ανορθολογικών τυφλών ενστίκτων, αλλά επειδή κατέδειξε τον τρόπο με τον οποίο το ασυνείδητο υπακούει σε μία δική του γραμματική και λογική» (Žižek 2009: 12). Ο Lacan με τη φράση «το ασυνείδητο είναι δομημένο σαν γλώσσα» δηλώνει την τροπικότητα του υποσυνείδητου το οποίο σκέπτεται και ομιλεί.

Ο Vygotsky από την άλλη, δουλεύοντας στο πεδίο της συνείδησης υποστηρίζει την ενιαία διαδικασία ανάπτυξης της σκέψης-συνείδησης και της γλώσσας. Στο βιβλίο του *Σκέψη και Γλώσσα* (1988) σημειώνει ότι η γλώσσα δεν αποτελεί μόνο μέσο αναπαράστασης της ανθρώπινης εμπειρίας. Ταυτόχρονα, συνιστά το *ψυχολογικό εργαλείο* –όπως ο ίδιος το αποκάλεσε– μέσω του οποίου κατασκευάζεται, οργανώνεται και ανακατασκευάζεται η σκέψη του ατόμου. Η έμφαση συμπυκνώνεται στην έννοια *εργαλείο*, την οποία χρησιμοποιούμε για τη διαδικασία επέμβασης του ανθρώπου στη φύση και τροποποίησής της. Ο Vygotsky, μελετώντας την εξέλιξη του ανθρώπου, αποδίδει την εκκίνηση της σκέψης στο διπλό εργαλείο: το *τεχνικό*, μέσω του οποίου ο άνθρωπος επεμβαίνει στη φύση, και το *σύμβολο*, που επεμβαίνει στις ίδιες ψυχολογικές λειτουργίες του. Αυτά τα δύο επίπεδα και είδη λειτουργίας του εργαλείου δεν διαχωρίζονται. Αντίθετα, επισημαίνει την ενιαία διαλεκτική σύζευξη των μετασχηματισμών της εξωτερικής και εσωτερικής φύσης του ανθρώπου εντός και μέσω των εργαλείων. Ενατιώνεται στον δυισμό και στα πολωτικά σχήματα.

Ο λόγος θεωρείται ως ένα συμβολικό σύστημα ιδιαίτερα ισχυρό καθόλη τη διάρκεια της ζωής και κυρίως στις πρώτες φάσεις ανάπτυξης του ατόμου. Η διαδικασία ωρίμανσης της σκέψης μέσω του λόγου ακολουθεί και αυτή την αντιφατική λειτουργία που χαρακτηρίζει εν γένει τη φύση των πραγμάτων. Δηλαδή, ο λόγος αποδεσμεύει το παιδί από πολλούς περιορισμούς που του θέτει το άμεσο περιβάλλον των αντικειμένων, αλλά ταυτόχρονα το δεσμεύει στο σύστημα μοντέλων και αξιών που «ομιλεί». Η χρήση των σημείων του λόγου από τη βρεφική-νηπιακή ηλικία δημιουργεί, ως *εσωτερικευμένος λόγος*, ένα στέρεο πεδίο «ελεγχόμενης δυναμικής» των ανώτερων ψυχολογικών διεργασιών. Μέσω του λόγου οικοδομούνται η αντίληψη, η μνήμη (διαμεσολαβημένη μνήμη) και άλλες όψεις της συμπεριφοράς του ατόμου. Σημεία που λειτουργούν ως ψυχολογικά

εργαλεία θεωρούνται όλα τα πολιτισμικά προϊόντα, ανάμεσα σε αυτά και ο δομημένος χώρος, που σημειώνει τους δικούς του κανόνες γραμματικής και συντακτικού, είτε αυτοί παράγονται αναλογικά είτε ψηφιακά.

Τα πειράματα που κάνουν ο Vygotsky και οι συνεργάτες του τεκμηριώνουν τα όσα υποστηρίζει στο έργο του, εκτεταμένο παρά τη σύντομη ζωή του. Τεχνικά εργαλεία-και-σύμβολα εμπλέκουν το κοινωνικό περιβάλλον στην κατασκευή των ανώτερων ψυχολογικών διεργασιών. Στη μελέτη του *Νους στην κοινωνία. Η ανάπτυξη των ανώτερων ψυχολογικών διαδικασιών* (1997), γράφει: «κάθε λειτουργία κατά την πολιτισμική ανάπτυξη του παιδιού εμφανίζεται δύο φορές, σε δύο επίπεδα. Αρχικά, εμφανίζεται στο κοινωνικό επίπεδο και αργότερα στο ψυχολογικό. Πρώτα ανάμεσα στους ανθρώπους ως μία *διαψυχολογική κατηγορία*, και μετά στο παιδί, ως μία *ενδοψυχική λειτουργία*. Αυτό ισχύει και για την εκούσια προσοχή, για τη λογική μνήμη και τον σχηματισμό εννοιών. Οι σχέσεις ανάμεσα στα ανθρώπινα όντα ενεργοποιούν όλες τις ανθρώπινες λειτουργίες» (Vygotsky 1997: 104).

Ας επανέλθουμε στον Lacan. Δεν ασχολείται μόνο με τη «γλώσσα» του ασυνείδητου. Γλωσσικά δομείται και το Συμβολικό όπως θα αναλύσουμε παρακάτω. Σύμφωνα με τον Lacan, η γλώσσα μάς κυριεύει, μας δεσμεύει. Μας προσφέρεται ως ένα δέλεαρ για να διαφύγουμε από τα δεσμά των αντικειμένων που άμεσα μας περιβάλλουν και μας οδηγεί σε έναν άλλον τόπο περιορισμών περισσότερο ανεξιχνίαστων και σκοτεινών.

Επιλέγει από την *Αινειάδα* του Βιργιλίου τη φράση «Φοβού τους Δαναούς και δώρα φέροντας» για να ξεδιπλώσει στον αναγνώστη το νόημα του μεγάλου Άλλου. Με αυτό το απόσπασμα από το έργο του Lacan (1966) ξεκινάει ο Zizek το βιβλίο του *Λακάν*. Διαβάζουμε: «Τα δώρα των Δαναών, άραγε, ή μήπως οι συνθηματικές λέξεις, που συνάπτουν με αυτά το σωτήριο μη-νόημά τους, αποτελούν το σημείο όπου αρχίζει, μαζί με τον νόμο, η γλώσσα; Διότι τα δώρα αυτά είναι ήδη σύμβολα, καθότι σύμβολο σημαίνει συμφωνία και καθότι τα δώρα είναι καταρχήν σημαίνοντα του συμφώνου το οποίο συγκροτούν ως σημαϊνόμενο, όπως φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι τα αντικείμενα της συμβολικής ανταλλαγής ...προορίζονται να μείνουν εκτός χρήσεως, όταν δεν είναι απλά περιττά λόγω της αφθονίας τους. Αυτή η ουδετεροποίηση του σημαϊνοντος συνιστά άραγε το άπαν της φύσης της γλώσσας;» (Zizek 2009: 17).

Ο Λακάν παραχωρεί το προβάδισμα στο σημαϊνον. Με την είσοδο του υποκειμένου στη Συμβολική τάξη σχηματίζεται η ψευδής ενότητα και ταυτότητά του που αρχίζει να εκδιπλώνεται στο «στάδιο του καθρέφτη». Το υποκείμενο συγκροτημένο με επίκεντρο τον Άλλο λειτουργεί πλέον ως «υποκείμενο της έλλειψης». Η συμβολοποίηση αφήνει ένα υπόλειμμα, ένα κενό, το οποίο είναι ο τόπος της απόλαυσης. Το υποκείμενο για να υπάρξει υποτάσσεται στους νόμους του συμβολικού-της εξουσίας με επακόλουθο τη δέσμευση της απόλαυσης. Η

απελευθέρωση αυτής της τελευταίας προϋποθέτει τη ρηγμάτωση της συμβολικής τάξης (Σταυρακάκης 2008). Σύμφωνα με τον Lacan, το υποκείμενο «υπόκειται» στο σημαίνον και όχι στο σημαϊνόμενο το οποίο ολισθαίνει πάνω στις δύο «κλιτύες» της γλώσσας, τη μετωνυμία και τη μεταφορά. Η αποκοπή του σημαϊνοντος από το σημαϊνόμενο παραχωρεί την πρωτοκαθεδρία στο πρώτο, που αυτό και μόνο έχει υλική ύπαρξη (Britton 2005).

Για τον Vygotsky, η γλώσσα είναι ένα πολιτισμικό εργαλείο που κατασκευάζεται και κατασκευάζεται στο υποκείμενο στη διαδικασία μιας δυναμικής διαλογικής συνθήκης η οποία είναι και γενεσιουργός φορέας της αλλαγής. Στον Lacan η Συμβολική τάξη θεωρείται τόπος εξουσίας, φορέας διατήρησης της ψευδούς ενότητας του υποκειμένου και δεν ρηγματώνεται παρά μόνο από το Πραγματικό. Η αλλαγή προϋποθέτει την ανάδειξη του Πραγματικού, τη διατήρηση του κενού «ανοικτού».

Διαπαθητικότητα και ψευδο-δραστηριότητα

Ας περάσουμε τώρα σε ένα άλλο ζήτημα που απασχόλησε και τους δύο διανοητές. Η δραστηριότητα αποτελεί κύρια εννοιολογική κατηγορία του μαρξισμού – το διαπιστώνουμε διαβάζοντας την αναφορά του Marx στο έργο του *Η Γερμανική Ιδεολογία* για το ρόλο της υλικής δραστηριότητας και των υλικών συνδιαλλαγών των ανθρώπων στην κατασκευή της συνείδησης / αναπαράστασης της πραγματικότητας. Βέβαια, η εννοιολογική αυτή κατηγορία δεν μονοπωλείται από τους μαρξιστές. Θεωρητικοί με διαφορετικές επιστημολογικές αφετηρίες ενσκήπτουν στη συγκεκριμένη έννοια και τη μελετούν: τα είδη και τα χαρακτηριστικά της, αλλά και τις συνέπειές της στη συμπεριφορά των ανθρώπων. Ο μαρξισμός την τοποθετεί στο πλαίσιο της ταξικής κοινωνίας και των όρων παραγωγής και συνδιαλλαγών. Στο επίπεδο της ψυχολογίας, των ανώτερων ψυχικών διεργασιών του ατόμου που μας ενδιαφέρει εδώ, οι έρευνες των Vygotsky, Luria και Leontiev φέρνουν στο φως νέες ιδιότητες και χαρακτηριστικά της δραστηριότητας. Αναλύοντας τη δομή της δραστηριότητας την αρμόζουν με τους όρους *ανάγκη* (η οποία ενεργοποιείται μέσω του αντικειμένου), *κίνητρο* και *σκοπό*. Διακρίνουν τρεις εννοιολογικές μονάδες: τη *δραστηριότητα*, την *πράξη* και το *εγχείρημα*. Η δραστηριότητα αντιστοιχείται στο κριτήριο του κινήτρου. Η πράξη συνδέεται με τον συνειδητό σκοπό και το εγχείρημα με τις συνθήκες που απαιτούνται για την επίτευξη του σκοπού. Κίνητρο και σκοπός αποτελούν τις λέξεις-κλειδιά για τον ορισμό της δραστηριότητας. Δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα εκτός του πεδίου που ορίζουν το κίνητρο και ο σκοπός θεωρούνται ψευδο-δραστηριότητες (Tsoukala 2007).

Το παράδειγμα που δανειζόμαστε από την Garnier και τους συνεργάτες της επιτρέπουν την καλύτερη κατανόηση των παραπάνω: «Στην περίπτωση που τα παιδιά μαθαίνουν να διαβάζουν, η ανάγνωση μπορεί να θεωρηθεί ως μία δραστηριότητα που συντίθεται από διαφορετικές πράξεις. Από τη στιγμή που η μάθηση αυτή ολοκληρωθεί, η ανάγνωση μπορεί να αποτελέσει μία πράξη ή και ένα εγχείρημα στο πλαίσιο μιας άλλης δραστηριότητας. Πρόκειται για την περίπτωση, για παράδειγμα, της ανάγνωσης στο πλαίσιο της διαδικασίας επίλυσης μαθηματικών προβλημάτων. Σ' αυτή την περίπτωση, τα παιδιά διαβάζουν την άσκηση, κατάσταση που εμπίπτει στην έννοια του εγχειρήματος, εφόσον συμβάλει στην επίλυση του προβλήματος. Αντίθετα, σε μία άλλη κατάσταση, για παράδειγμα εκείνη της προετοιμασίας για μία εξέταση, η ανάγνωση ενός βιβλίου με σκοπό την ανάλυσή του συνιστά μία πράξη, καθότι το πραγματικό κίνητρο συνδέεται με την απόκτηση ενός καλού αποτελέσματος στην εξέταση κι όχι με αυτό καθαυτό το περιεχόμενο του βιβλίου» (Garnier, Bednarz και Ulanovskaya 1991:10). Δηλαδή, οι πράξεις που λαμβάνουν χώρα επέκεινα του (πραγματικού) κινήτρου μιας δραστηριότητας (ανάγνωση ενός βιβλίου για την απόκτηση καλού βαθμού και όχι για την πνευματική κατάκτηση του ίδιου του περιεχομένου του) δεν συνιστούν δραστηριότητα σύμφωνα με τη μαρξιστική άποψη. Προϋπόθεση θεωρείται η άμεση και στενή σύνδεση σκοπού και κινήτρου. Σε αντίθετη περίπτωση μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχουμε *ψευδο-δραστηριότητα* ή μεμονωμένες πράξεις και ενέργειες που δεν λειτουργούν στο συγκροτημένο πλαίσιο μιας δραστηριότητας.

Ας σταθούμε περισσότερο εδώ. Η μαρξιστική θεώρηση αμφισβητεί, στην περίπτωση του παραδείγματος που δώσαμε παραπάνω, την ύπαρξη δραστηριότητας που σχετίζεται με τη γνώση του περιεχομένου του συγκεκριμένου βιβλίου. Δεν μπορούμε να θεωρούμε ως ζητούμενο της εν λόγω δραστηριότητας την απόκτηση του καλού βαθμού και να δηλώνουμε ως κίνητρό της τη γνώση του περιεχομένου του βιβλίου. Εδώ υπάρχει μία απόκλιση / ένας αποσυντονισμός ανάμεσα σε σκοπό και κίνητρο, γεγονός που αφαιρεί από τη δραστηριότητα την ίδια της τη λειτουργία και επομένως την ακυρώνει. Με αυτήν την έννοια αποτελεί ψευδο-δραστηριότητα. Εφόσον δεχόμαστε ότι τα κίνητρα και οι σκοποί των δραστηριοτήτων είναι κοινωνικά διαμορφωμένοι, τότε έχει μεγάλο ενδιαφέρον να αναλύσουμε τις πρακτικές των ατόμων στις σύγχρονες κοινωνίες μας. Μία τέτοια εξέταση θα αναδείκνυε τον πραγματικό ή ψευδή χαρακτήρα των δραστηριοτήτων μας ως προς τα κίνητρα-αξίες-μοντέλα που η ίδια η κοινωνία υποστηρίζει και προβάλλει. Αυτό με τη σειρά του ανοίγει μία άλλη μεγάλη συζήτηση, η οποία θα καταδείκνυε τη σχετικότητα πραγματικής και ψευδούς δραστηριότητας, ανάλογα με τον κοινωνικό σχηματισμό, τα μοντέλα και τις αξίες που προτείνει.

Τώρα ας δούμε πώς ορίζεται η έννοια της *ψευδούς δραστηριότητας* από τον Lacan. *Διαπαθητικότητα* και *ψευδο-δραστηριότητα* αποτελούν εννοιολογικό ζεύγος στη λακανική ορολογία. Διαπαθητικότητα είναι η κατάσταση κατά την οποία δεν αλληλεπιδρώ με το αντικείμενο, παραχωρώ, όπως γράφει ο Žizek, στο αντικείμενο το καθήκον μου για απόλαυση, έτσι ώστε το ίδιο το αντικείμενο να απολαμβάνει αντ' εμού. Στη διαπαθητικότητα είμαι παθητικός μέσω του Άλλου. Αυτό μου επιτρέπει να είμαι απασχολημένος με κάτι άλλο. Να είμαι απασχολημένος μέσω ψευδο-δραστηριοτήτων. Και το κάνω «για να εμποδίσω το να συμβεί κάτι πραγματικά». Ο Žizek προτείνει ως πρώτο βήμα ενάντια στην διαπαθητικότητα και ψευδο-δραστηριότητα, τη συνειδητή παθητικότητα και την άρνηση για συμμετοχή. «Αυτό το βήμα ξεκαθαρίζει το έδαφος για την αληθινή δράση». Η παθητικότητα ακυρώνει τη διαπαθητικότητα και η μη συμμετοχή την ψευδή δραστηριότητα. Αυτή είναι η μετάβαση στην αληθινή δράση. Επομένως η αληθινή δράση ορίζεται ως η δράση εκείνη κατά την οποία το υποκείμενο δεν εκχωρεί την «απόλαυση» στο αντικείμενο και επιδιώκει πράττοντας την «πραγματική» αλλαγή.

Σύμφωνα με τη λακανική εκδοχή η ψευδο-δραστηριότητα μας απομακρύνει από την «τραυματική αλήθεια» που ενοικεί στο ασυνείδητό μας, μας αφαιρεί την απόλαυση (την οποία και παραχωρεί στον μεγάλο Άλλο) για να μας συγκροτήσει (μέσω αυτής της εκχώρησης) σε μία ψευδή ενότητα – ένα παγιωμένο, «διευθετημένο» υποκείμενο χωρίς την απόλαυση. Η ψευδο-δραστηριότητα συντηρεί την επενέργεια του Άλλου, την καταστατική αλλοτρίωση του υποκειμένου εντός και μέσω της Συμβολικής τάξης. Σύμφωνα με τον Vygotsky, η ψευδο-δραστηριότητα καταλύει την ουσιαστική μας σχέση με το αντικείμενο της δραστηριότητάς μας. Η αλλοτρίωση συντελείται διαμέσου της ψευδο-δραστηριότητας και όχι μέσω της Συμβολικής τάξης. Έχουμε δύο διαφορετικές εκδοχές για το αλλοτριωμένο υποκείμενο. Η προσέγγιση του Vygotsky προσμετρά τον κοινωνικό παράγοντα παραγωγικά, ενώ η λακανική τον ακυρώνει λογίζοντάς τον ως τυπολογικό συντελεστή.

Παιχνίδι και φαντασίωση

Πώς μπορούμε να διαφυλαχτούμε από τις επώδυνες συνέπειες «υπερβολικής έκθεσης» στη συμβολική τάξη; Με τη φαντασίωση, λέει ο Lacan. Το Φαντασιακό στη θεωρία του αποτελεί μία από τις τρεις Τάξεις που συγκροτούν την ανθρωπινή συνθήκη. Η επιθυμία είναι αυτή που εκδηλώνεται μέσω της φαντασίωσης. Ωστόσο, πρόκειται όχι για την επιθυμία του ίδιου του υποκειμένου, αλλά για την επιθυμία του άλλου, επιθυμία γι' αυτό που επιθυμούν οι άλλοι που με περιβάλλουν και με τους οποίους έρχομαι σε επαφή. Η φαντασίωση μου λέει κατ' αρχάς

τι είμαι για τους γύρω μου. Αυτό το γεγονός της ετεροκαθορισμένης επιθυμίας τοποθετεί τη φαντασίωση έξω από τις συνειδητές παραστάσεις του υποκειμένου, την καθιστά με αυτήν την έννοια διυποκειμενική. Αυτός ο ετεροκαθορισμός της επιθυμίας ενισχύει την άποψη περί ισχυρής επίδρασης του περιβάλλοντος στην κατασκευή της ταυτότητας του υποκειμένου. Ως μεγάλος ή ως μικρός Άλλος, το πλαίσιο ζωής του ατόμου κατασκευάζει την ίδια την ταυτότητά του.

Ας δούμε τώρα τι σημαίνει η φράση του Vygotsky, όταν αναφέρεται στο παιχνίδι και υποστηρίζει ότι η επιθυμία που αποτυπώνεται στη φαντασία (παιχνίδι) είναι τελικά επιθυμία για τους κανόνες του παιχνιδιού. Στο έργο του *Νους στην Κοινωνία* (1988) γράφει ότι το φανταστικό παιχνίδι είναι αδύνατο για ένα παιδί κάτω των τριών ετών κι αυτό επειδή νωρίτερα η συμπεριφορά του παιδιού υποκειται στους αντικειμενικούς περιορισμούς του περιβάλλοντος (ενεργεί σύμφωνα με αυτό που βλέπει). Την περίοδο του φανταστικού παιχνιδιού το νόημα διαχωρίζεται από το οπτικό πεδίο και λειτουργεί ανεξάρτητα από αυτό. Το παιδί διατηρεί το σημαίνον, για παράδειγμα τη λέξη άλογο (στην περίπτωση που αναπαριστά ότι κάνει ιππασία, κάτι που επιθυμεί και δεν μπορεί να πραγματοποιήσει) στην οποία τώρα αντιστοιχεί μία άλλη κατηγορία, ένα άλλο σημαινόμενο. Θα μπορούσε αυτό να είναι ένα ραβδί. Αυτό συμβαίνει, σύμφωνα με τον Vygotsky, επειδή το σημαίνον συνιστά μέρος του σημαινόμενου, έχει, δηλαδή, ιδιότητες του σημαινόμενου. Αυτό καθιστά το παιδί ικανό να μεταστρέφει τα σημαινόμενα –μέσω της φαντασίας– ««υπερβαίνοντας» τους περιορισμούς που θέτουν οι εξωτερικές αντικειμενικές συνθήκες. Και με αυτόν τον τρόπο, μέσω της ψευδαισθησιακής υπέρβασης των απαγορεύσεων, να «ικανοποιεί» τις ανάγκες του.

Κάθε φανταστικό παιχνίδι όμως, σύμφωνα με τον Vygotsky, χαρακτηρίζεται από κανόνες. Όταν το παιδί φαντάζεται ότι ιππεύει προσπαθεί να ακολουθήσει τους κανόνες σύμφωνα με τους οποίους λειτουργεί η συγκεκριμένη δραστηριότητα. Επομένως, τι είναι αυτό που επιθυμεί το παιδί; Η προσαρμογή του, η ένταξη του στο περιβάλλον, η οικειοποίηση των κανόνων που ακολουθούν αυτοί με τους οποίους έρχεται σε επαφή, το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει και λειτουργεί το ίδιο. Το παιδί επιθυμεί τον κανόνα. Έχει την ψευδαίσθηση της ελεύθερης επιλογής και απόφασης και όχι του καταναγκασμού, ακολουθεί τον κανόνα μέσα από μία διάθεση αυτοπεριορισμού και αυτοδιάθεσης και όχι επειδή του επιβάλλεται ως νόμος της φύσης. Αυτά ισχυρίζεται ο Vygotsky ο οποίος μάλιστα παραπέμπει σ' αυτό το σημείο και στον Piaget, συμφωνώντας με τις άψεις του τελευταίου σχετικά με το ρόλο του φανταστικού παιχνιδιού στην κατασκευή της ταυτότητας του παιδιού. Διαβάζουμε στο παρακάτω απόσπασμα: «Το παιδί στο παιχνίδι υιοθετεί τον τρόπο της ελάχιστης αντίστασης –κάνει ό,τι του αρέσει περισσότερο να κάνει επειδή το παιχνίδι συνδέεται με την ευχαρίστηση– και συγχρόνως μαθαίνει να ακολουθεί τον τρόπο της μέγιστης αντίστα-

σης καθώς υποτάσσει τον εαυτό του σε κανόνες και απαρνιέται έτσι αυτό που θέλει... Η πειθάρχηση στους κανόνες και η αποκήρυξη αυθόρμητων πράξεων αποτελούν εν τέλει τη μέγιστη ευχαρίστηση στο παιχνίδι... [Το παιχνίδι] διδάσκει [το παιδί] να επιθυμεί συνδέοντας τις επιθυμίες του μ' ένα μυθικό «Εγώ», με τον ρόλο του στο παιχνίδι και με τους κανόνες του» (Vygotsky 1988: 167-68).

Στο παραπάνω απόσπασμα διαφαίνεται καθαρά η άρθρωση της ευχαρίστησης / απόλαυσης με αυτό που επιθυμούν οι άλλοι, εκείνοι που έχουν δημιουργήσει τους κανόνες ή που τους αναπαράγουν. Το παιδί επιθυμεί αυτό που κάνουν οι άλλοι και επιθυμεί να είναι το ίδιο επιθυμητό μέσα από τις πράξεις του που αντιγράφουν τις πράξεις των άλλων.

Η φαντασία παίζει διπλό ρόλο: μας ανακουφίζει από το βάρος και τις δεσμεύσεις της συμβολικής τάξης και ταυτόχρονα μας βοηθάει να την αποδεχτούμε και να καταστήσουμε τη συνύπαρξή μας με τον άλλον ανεκτή (διατήρηση της συμβολικής συνοχής του υποκειμένου).

Το κενό και η διαλογική συνθήκη

Ο Lacan, ως ψυχαναλυτής, θέτει μία τρίτη τάξη της ανθρώπινης συνθήκης. Για τον Lacan το πρόβλημα δεν είναι η μορφή της Συμβολικής τάξης, αλλά το Πραγματικό στο οποίο δεν έχει πρόσβαση το υποκείμενο. Δεν σχολιάζει την συμβολική τάξη παρά μόνο ως τον τόπο της εξουσίας. Δεν την συσχετίζει με τις μορφές κοινωνικών σχηματισμών, δεν ασχολείται με την τυπολογία της. Η Συμβολική τάξη μαζί με την τάξη του Φαντασιακού συνιστούν αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως πραγματικότητα. Το Πραγματικό, αντίθετα, είναι το στοιχείο που υπερβαίνει την εξημερωμένη διάσταση του αντικειμενικού, είναι το υπόλειμμα της συμβολοποίησης και ως τέτοιο αποτελεί το κενό το οποίο «συρράπτει» και γύρω από το οποίο δομείται η Συμβολική τάξη (Σταυρακάκης 2008). Το Πραγματικό συνιστά έλλειψη, κενό, έναν τόπο που τίθεται αφηρημένα εξαιτίας της ίδιας της παραδοχής του ενδεχομενικού χαρακτήρα του. Συνιστά «τον τόπο μιας ενδεχομενικής συνάντησης που διασαλεύει την αυτόματη κυκλοφορία του συμβολικού μηχανισμού» (Zizek 2006: 275)

Ο Vygotsky στο πεδίο της ψυχολογίας θα αποδειχθεί περισσότερο διεισδυτικός στα δύο πρώτα λακανικά επίπεδα, σε αυτά της συμβολικής τάξης και της φαντασίωσης. Η έννοια της δραστηριότητας που εισάγει διαρρηγνύει τη σχέση αναπαραγωγικής υποταγής του υποκειμένου στη συμβολική συνθήκη και το αποσπά από την αλλοτριωτική του σχέση με τη Λέξη. Κίνητρα και σκοποί της εξωτερικής δραστηριότητας που θέτουν η κοινωνία και ο πολιτισμός που παράγει ρυθμίζουν τη σχέση του υποκειμένου με τον άλλον και με το ευρύτερο περι-

βάλλον του. Όταν αυτά τα κίνητρα και οι σκοποί, αντί να εμπλέξουν το ίδιο το υποκείμενο με τις ανάγκες του –νοητικές, κοινωνικές, συναισθηματικές– στην όλη διαδικασία της δραστηριότητας, τις αγνοούν, τότε μετατρέπουν αυτήν την τελευταία σε ψευδο-δραστηριότητα. Ψευδο-δραστηριότητα στο βαθμό που το αντικείμενο της δραστηριότητας, ο σκοπός και τα μέσα για την επίτευξή της, παραμένουν «ξένα», ανάρμοστα και ανοίκεια για το υποκείμενο. Διαμορφώθηκαν από άλλους και το υποκείμενο χρησιμοποιείται ως μηχανή ανασυγκρότησης της στείρας συμβολικής τάξης. Τα κίνητρα και οι σκοποί των δραστηριοτήτων δεν έχουν κοινωνικό και συμμετοχικό χαρακτήρα, αλλά ιδιωτικό-επιχειρησιακό.

Στην αλλοτρίωση, η δραστηριότητα αντικαθίσταται με τη χρήση, δύο έννοιες διαφορετικές, όπως θα τονίσει και ο Wittgenstein (Niewman και Holzman 1996). Η χρήση της γλώσσας για παράδειγμα είναι διαφορετική από την γλωσσική δραστηριότητα. Μέσω της απλής χρήσης η γλώσσα ουδετεροποιείται και οδηγεί σε έναν φετιχισμό, σε μία δηλαδή συμβολοποίηση που εξουδετερώνει την ίδια τη φύση της γλώσσας ως πολιτισμικό επικοινωνιακό εργαλείο που μετασχηματίζεται ανάλογα με τις συνθήκες λειτουργίας και διαμόρφωσής του. Η χρήση της γλώσσας την καθιστά ένα εργαλείο αποξενωμένο από τον άνθρωπο, που τον εξουσιάζει μέσω της συμβολοποίησής του, ενισχύοντας την συμβολική τάξη όπως αυτή διαμορφώθηκε σε άλλους χρόνους και συνθήκες που δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες του ανθρώπου. Εδώ εισάγεται ο ρόλος της μορφής της κοινωνίας, των χαρακτηριστικών βάσει των οποίων λειτουργεί και από τα οποία εξαρτάται και η φύση της δραστηριότητας – δραστηριότητα ή χρήση.

Απόρροια μιας τέτοιας αντίληψης για τη φύση της δραστηριότητας είναι η έννοια της *Ζώνης επικείμενης ανάπτυξης* του Vygotsky ή τα *Γλωσσικά παιχνίδια* του Wittgenstein. Η *Ζώνη της επικείμενης ανάπτυξης* ορίζεται ως δραστηριότητα-σε-συνεργασία-με-τους-άλλους και διαφοροποιείται από τη δραστηριότητα με τους άλλους ή τη δραστηριότητα που κάνει το παιδί μόνο του (εξατομικευμένη δραστηριότητα). Η έννοια αυτή –ZEA– δηλώνει την διυποκειμενική διαδικασία δραστηριότητας, κατά την οποία δεν επιβάλλεται στο παιδί να «μάθει» κάτι που είναι έξω από αυτό, «εξωτερικό» ως προς την ύπαρξή του, αλλά αντίθετα, το καθιστά ενεργητικό-διαλογικό υποκείμενο που συμμετέχει στο αποτέλεσμα μέσα από την πολύπλοκη ενιαία διαδικασία ανάγκη-σκοπός-μέσο-συνεργασία-αποτέλεσμα. Αυτή η πολυπλοκότητα, με υπόβαθρο τη συμμετοχική, ενεργητική, επικοινωνιακή και επιτελεστική μορφή της δραστηριότητας, συνιστά τον πυρήνα της σκέψης του Vygotsky και της επιμονής του στο ρόλο της μάθησης στη διαμόρφωση της συνείδησης και της ριζοσπαστικής πρακτικής. Εξάλλου η ίδια η ZEA θεωρείται ανατρεπτική παιδαγωγική πρακτική από τη στιγμή που συμβάλλει μαζί με άλλες πρακτικές, στο μη αλλοτριωμένο υποκείμενο.

Την ίδια εποχή με τον Vygotsky, εργάζεται, στον ίδιο τόπο, αλλά σε άλλο ερ-

γαστηριακό περιβάλλον, ο Bakhtin (Emerson 1983, Pesic και Baucal 1996). Η θεωρία του Freud προκαλεί συζητήσεις και νέα έρευνα στο επιστημονικό και ακαδημαϊκό περιβάλλον της νέας, πρωτοσύστατης σοσιαλιστικής κοινωνίας. Το έργο του Marx την πρώτη αυτή περίοδο συνιστά ένα ανοικτό θεωρητικό σύστημα που δέχεται νέα δεδομένα και επαναπροσδιορίζεται μέσα από τις νέες συνθήκες για να επιστρέψει σε αυτές και να τις αναδιαμορφώσει. Λειτουργεί σύμφωνα με τη νέα κοσμοαντίληψη που δεν δέχεται την αιτιοκρατία, τον ντετερμινισμό και τον δυισμό, αλλά αντιλαμβάνεται τη σχέση του ατόμου με το περιβάλλον του ως μία ενιαία ανοικτή διαδικασία. Δεν ισχύει η αντίληψη άτομο και περιβάλλον, αλλά το άτομο-μέσα-στο περιβάλλον. Δεν υπάρχει αλληλεπίδραση δύο ξεχωριστών στοιχείων, αλλά μία ενιαία «αλληλεπιδραστική / διαλεκτική συναλλαγή» στοιχείων εντός της ίδιας ενιαίας συνθήκης.

Ο Bakhtin επιτίθεται στον δυισμό –όπως αυτός τον αντιλαμβάνεται– συνείδησης και ασυνείδητου που θέτει ο Freud. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι συνείδηση-και-ασυνείδητο λειτουργούν και διαμορφώνονται εντός της κοινωνικής συνθήκης. Αντίθετα, η αναγωγή του ασυνείδητου στο Εκείνο, στα ένστικτα και τις ενορμήσεις του ανθρώπου, είναι αυτό που αποχαρακτηρίζει κοινωνικά. Στοιχεία από την κριτική του Bakhtin στην φροϊδική ή θεωρία δανείζεται ο Lacan ο οποίος εγκαθιστά τον διχασμό και τη σύγκρουση στη Λέξη και όχι στις ενορμήσεις. Με τη διαφορά που εδώ, στην περίπτωση του Lacan, η Λέξη καταπιέζει ως προερχόμενη από τον Άλλον. Είναι αυτή που δημιουργεί το χάσμα, το κενό, την έλλειψη, την κλοπή της απόλαυσης. Είναι αυτή που εγκλωβίζει συστημικά στην αλλοτρίωση το υποκείμενο. Ο Bakhtin θα εγκαταστήσει τη Λέξη σε ένα διαλογικό περιβάλλον και με αυτήν την έννοια θα τη συνδέσει με τη διαφορά. Η διαλογική σχέση είναι μία κοινωνική-ψυχολογική έννοια που προτείνεται από την μαρξιστική αντι-ψυχολογία (αντι-ψυχολογία με την έννοια της απόρριψης της ψυχολογίας εκείνης που εξετάζει το άτομο ως ένα φαινόμενο αποκομμένο από το κοινωνικό του περιβάλλον).

Στη θεωρία του Vygotsky, τη συναντάμε ως *Ζώνη επικείμενης ανάπτυξης*, έννοια που –όπως είδαμε παραπάνω– θέτει επί σκηνής τις κοινωνικές σχέσεις κατά τη διάρκεια της γλωσσικής επιτελεστικής δραστηριότητας. Όπως εξάλλου και για κάθε μορφή δραστηριότητας που προϋποθέτει την κοινωνική μονάδα. Προϋπόθεση απαραίτητη για την παραγωγή νόηματος. Η Λέξη ως σημαίνον και σημαίνόμενο δεν νοείται έξω από την κοινωνική συνθήκη. Παράγεται και ανανεώνεται μέσω της επικοινωνιακής δραστηριότητας με το νόημα που προσδίδουν σε αυτήν ο Bakhtin, ο Vygotsky και οι συνεργάτες τους. Εφόσον αναφερόμαστε στη γλωσσική δραστηριότητα, η διαλογική σχέση εμπλέκεται και συν-εργάζεται με το σύμβολο-νόημα, που μετασχηματίζεται ως ψυχολογικό εργαλείο στη διαμόρφωση της συνείδησης. Ενώ, λοιπόν, στη λακανική θεωρία δεν υπάρχει τόπος

για συνεργασία, στην προσέγγιση του Vygotsky η συνεργασία εγγράφεται στη διαλογική συνθήκη.

Η λακανική αντίληψη για το υποκείμενο προσδίδει στη Λέξη και στον Άλλον «συστημική» εξουσία, ενώ η μαρξιστική αντίληψη όπως εκφράζεται μέσα από τις απόψεις των Vygotsky και Bakhtin, ενισχύοντας τη διαλογική επιτελεστική λεκτική δραστηριότητα, εγγράφεται στον ιστορικό-κοινωνικό χρονότοπο με την ενδεχομενική δυναμική που τον χαρακτηρίζει.

Τα παραπάνω συνοψίζουν τις διαφορές των Lacan και Vygotsky. Ενώ για τον πρώτο η απόσυρση της ετερότητας επιτυγχάνεται μέσω της προσέγγισης του κενού –αναφερόμαστε στο *συμβάν* όπως αυτό ορίζεται από τον Badiou (2008) και τοποθετείται στο «χείλος του κενού»–, για τον δεύτερο (τον Vygotsky) επιτυγχάνεται μέσω της επιτελεστικής διαλογικής δραστηριότητας που τοποθετείται στο κοινωνικό-συμβολικό επίπεδο (το οποίο και λειτουργεί ενιαία με το ασυνείδητο: συνείδηση-και-ασυνείδητο λειτουργούν και αρθρώνονται εντός της κοινωνικής συνθήκης όπως ήδη διατυπώθηκε παραπάνω). Στο λακανικό *Πραγματικό* (εκεί εντοπίζεται η έλλειψη, το κενό) αντιπαράθεται το *Συμβολικό-Επικοινωνιακό-Επιτελεστικό* του Vygotsky το οποίο δεν αντιμετωπίζεται ως απόλυτο δεδομένο, αλλά ως διαλεκτικά συνδεδεμένο με τον εκάστοτε κοινωνικό σχηματισμό.

Βιβλιογραφία

- Badiou, Alain (2008), *Η πολιτική και η λογική του συμβάντος* (μετάφρ. Δ. Βεργέτη, Τ. Μπέντζελου, επίμετρο Δ. Βεργέτη). Αθήνα: Πατάκης.
- Britton, Celia (2005), «Δομιστικές και μεταδομιστικές ψυχαναλυτικές και μαρξιστικές θεωρίες». Στο: Raman Selden (επιμ.), *Από τον φορμαλισμό στον μεταδομισμό*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών-Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, σ. 282-357.
- Emerson, Caryl (December 1983), "The outer word and inner speech: Bakhtin, Vygotsky and the internalization of language". Στο: *Critical Inquiry*, τ. 10, σ. 245-64.
- Garnier, Catherine, Bednarz, Nadine και Ulanovskaya, Irina (1991), *Après Vygotsky et Piaget. Perspectives sociale et constructiviste. Ecoles russe et occidentale*. Bruxelles: De Boeck-Wesmael s.a.
- Lacan, Jacques (1966), *Fonction et champ de la parole et du langage, Ecrits*. Paris: Seuil.
- Newman, Fred και Holzman, Lois (1996), *Unscientific Psychology. A Cultural-Performatory Approach to Understanding Human Life*. Westport/Connecticut/ London: Praeger.
- Pesic, Jelena και Baucal, Aleksandar (January/February 1996), "Vygotsky and Psychoanalysis". Στο: *Journal of Russian and East European Psychology*, τ. 1.
- Σταυρακάκης, Γιάννης (2008), *Ο Λακάν και το πολιτικό*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Tsoukala, Kyriaki (2007), *Les territoires urbains de l'enfant*. Paris: LHarmattan.
- Τσουκαλά, Κυριακή (1997), *Τάσεις στη σχολική αρχιτεκτονική. Από την παιδικεντρική λειτουργικότητα στη μεταμοντέρνα προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Vygotsky, Lev Semyonovitch (1988), *Σκέψη και γλώσσα* (μετάφρ. Α. Ρόδη). Αθήνα: Γνώση.
- Vygotsky, Lev Semyonovitch (1979), "The instrumental method in Psychology". Στο: *The Concept of Activity in Soviet Psychology*, J.V. Wertsch (επιμ.). New York: Armonk, σ. 134-43.
- Vygotsky, Lev Semyonovitch (1997), *Νους στην κοινωνία. Η ανάπτυξη των ανώτερων ψυχολογικών διαδικασιών* (μετάφρ. Α. Μπίμπου και Στ. Βοσνιάδου, επιμ. Στ. Βοσνιάδου). Αθήνα: Gutenberg.

Zizek, Slavoj (2009), *Λακάν* (μετάφρ. Δ. Καλιαγάρη και Κ. Παπαδάκη, επιμ. Δ. Βεργέτη, Α. Παρασκευουλάκου). Αθήνα: Πατάκης.

Zizek, Slavoj (2006), *Το υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας* (μετάφρ. Β. Ιακώβου, επιμ. Γ. Σταυρακάκη). Αθήνα: Scripta.

Sergei Lobonikov, Σε ένα λιβάδι, 1907-1908